

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**NATIONAL
SENIOR CERTIFICATE**

GIREDI YA 12

XITSONGA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

EXEMPLAR 2008

TIMARAKA: 80

NKARHI: 2 WA TIAWARA

PAPILA LERI RI NA 10 WA TIPHEJI.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri na swiyenge swinharhu:

XIYENGE XA A xi na xivutiso xa 1 xa xikambelantwisiso.

XIYENGE XA B xi na xivutiso xa 2 xa nkatsakanyo/nkomiso wa ndzima.

XIYENGE XA C xi na swivutiso swimbirhi, xa 3.1 na xa 3.2, swa ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi.

2. Hlamula swivutiso hinkwaswo.

3. Sungula swivutiso swa xiyenge xin' wana ni xin' wana eka pheji yintshwa u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana ni xin'wana.

4. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin' wana ni xin' wana.

5. Tsala hi vurhon' wana (swi saseka no vonaka) u ri karhi u landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

N'wana un'wana na un'wana u na mfanelo yo tiva timfanelo ta yena. Yin'wana ya timfanelo leti n'wana a nga na tona i mfanelo yo va a hlayisiwa hi vatswari va yena. Nawu wa tiko ra Afrika-Dzonga wu tshikelela ngopfu timhaka ta leswaku swa boha leswaku vana va hlayisiwa hi vatswari va vona. Vatswari va boheka ku vona leswaku vana va vona va kuma swo miyeta nyoka hi ndlela leyi faneleke. Va fanele ku vona leswaku vana va ambala, va kumeriwa ko tumbeta tinhloko, va kuma vutshunguri loko va nga pfukangi kahle emirini ya vona, na ku vona leswaku va kuma dyondzo leyi faneleke.

Nawu wu tshikelela leswaku loko tatana a tirha kambe manana wa n'wana a nga tirhi, tatana u fanele ku vona leswaku n'wana u hlayisekile, hambiloko vatswari va n'wana yoloye va nga tekanangi kumbe va nga tshami swin'we. Hakanyingi i vamanana ntsena va koxaka mali yo hlayisa vana eka vatatana. Nawu wa va pfumelela na vatatana ku koxa mali yo hlayisa vana eka vamanana. Leswi swi tala ku endleka loko vana va tshama na tata wa vona.

Loko vatswari hivumbirhi bya vona va nga tirhi ku ri hileswaku va na vana lava faneleke ku hlayisiwa, nawu wu koxa leswaku vakokwana va va vahlayisi va vana volavo. Maxaka lawa ya tshamaka na vana na vona va na mfanelo yo koxa mali yo hlayisa vana eka vatswari hinkwavo va vana.

Emikarhini yo tala loko vukati byi hela eka vatswari, ku tekiwa xiboho xo karhi mayelana na mahlayiselo ya vana. Loko tatana a tsandzeka ku hlayisa vana va yena, manana wa kombela ku pfuniwa hi va nawu ku susumeta leswaku vana va hamba va hlayisiwa. Endlelo ra kona ri tikomba ri lehe ngopfu, kambe ri nga hatla ri fika emakumu loko vuxokoxoko bya tatana byo nyikiwa byi helerile. Tin'wana ta tindlela to hatlisisa mhaka leyi i ku endla swin'wana swa leswi landzelaka: Ku kuma mavito na adirese ya laha ku tirhaka tata wa n'wana. Ku nga ha laveka na xifaniso xa tatana loko xi nga kumeka, switifiketi swa vana swo velekiwa, papila ro huma eka nhloko ya xikolo ro tiyisisa leswaku vana lava va ha ri exikolweni, mapapila kumbe tirhasiti leti kombaka ndlela ya matirhiselo ya mali ya n'hweti na n'hweti, na swin'wana na swin'wana leswi nga na vumbhoni lebyi nga pfunetaka leswaku xikombelo xa wena xi amukeleka.

Swilo leswi swi fanele ku heleketiwa ekhoto leyi tirhaka hi timhaka to koxa ku hlayisiwa ka vana. Hofisi ya khoto yi ta tsala papila ro rhamba loyi ku koxiwaka eka yena xuma. Siku ra kona loko ri fikile ku languteriwa mukoxi na mukoxiwa ku va kona ekhoto. Hi siku leri, khoto ya kambisisa leswaku loyi a koxiwaka a nga kota ku humesa mali muni hi n'hweti.

Mikarhi yin'wana tata wa n'wana swa endleka a kaneta leswaku hi yena tatana wa ngati. Loko ko va ni xiyimo xo fana na lexi, tatana na n'wana va tekiwa ku ya kamberiwa loko ku nga ri na ku yelana eka tingati ta vona. Loko xikambelo lexi xo komba ku yelana exikarhi ka tingati, tatana a nga ha ri na matimba yo kaneta vun'wini bya n'wana. Endzhaku ka swona ku ta bohiwa mali leyi yi faneleke ku huma hi n'hweti leswaku yi ta hlayisa n'wana.

Loko swi tsandza ku amukela xiboho lexi, mhaka yi ta yisiwa eka khotonkulu ya nhlayiso wa milawu ya tiko ku ya kaneriwa kona. Khoto na yona yi ta kambisisa mhaka leyi hi vuenti. Xiboho lexi yi nga ta xi teka swa boha leswaku xi landzeleriwa. Manana a nga hamba a ta teka mali ekhoto kumbe ku lulamisiwa leswaku yi hamba yi nghenisiwa ebangini leyi a nga kusuhi na yona. I nandzu lowukulu ku tlula xiboho lexi. Loyi a nga ta kumeka a tlurile xiboho xo hamba a humesa mali a nga ha pfaleriwa ekhotsweni. Mhaka yo va munhu a tsandzekile ku hakela mali yi fanele ku tivisiwa emaphoriseni ku nga si hela khume wa masiku. Mumangaleriwa u ta tsaleriwa papila ro n'wi rhamba ekhoto ku ta hlamusela leswi nga n'wi tsandzisa ku hakela mali. Loko mhaka ya yena yi nga twali, u ta lerisiwa ku hakela mali kumbe a nghena ekhotsweni.

A swi kali swi lava u va na muyimeri wa nawu loko u lava ku koxa xuma xo hlayisa vana. Mfumo wu thorile vanhu lava nga na vuswikoti byo koxa xuma lexi. Mikarhi yin'wana ndlela ya kona yi nga leha, ngopfungopfu loko mumangaleriwa a tala ku nyamalala. Mikarhi yin'wana mumangaleriwa a nga amukeli hi ku olova mali leyi a koxiwaka yona. Swa boha leswaku ku endlwi vulavisisi bya leswi swi n'wi endlaka leswaku a tsandzeka ku amukela mali leyi a koxiwaka yona.

Nawu wa tiko ra Afrika-Dzonga wu boha leswaku n'wana a hlayisiwa ku fikela loko a ri na makumembirhin'we wa malembe kumbe ku fikela loko a sungula ku tihlayisa. Swi ya hi leswaku hi xihlaka eka leswimbirhi lexi hatlaka xi endleka. Loko n'wana a lava ku hlayisiwa swi va se swi ri eka yena ku yisa mhaka leyi emahlweni. Nawu wu pfumelela mutswari loyi a tshamaka na n'wana loyi a lamaleke ku ya emahlweni no n'wi yimela eka ku vona leswaku wa hlayiseka.

SWIVUTISO:

- 1.1 Boxa timfanelo timbirhi leti vana va nga na tona. (4)
- 1.2 I vamani lava bohiwaka hi nawu ku va va hlayisa vana? Boxa vanharhu. (3)
- 1.3 Longoloxa swilo swinharhu leswi nga pfunetaka khoto ku hatlisisa mhaka yo endla leswaku n'wana a kuma vuhlayiseki. (3)
- 1.4 Hlamula **hi swona** kumbe **a hi swona**, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
 - 1.4.1 Nawu wu bohelela tatana wa n'wana ntsena ku vona leswaku n'wana wa yena u hlayisekile. (2)
 - 1.4.2 Loko n'wana a kala a fika eka makumembirhin'we wa malembe a swa ha fanelangi leswaku a hamba a hlayisiwa hi vatswari va yena. (2)

- 1.5 Hlawula swivulwa **swimbirhi** leswi nga swona eka leswi landzelaka. Tsala ntsena tinomboro ta swivulwa leswi u swi hlawuleke.
- 1.5.1 Nawu wa tiko ra Afrika-Dzonga wu katsa na vakokwana leswaku va nga va vahlayisi va vatukulu va vona. (1)
- 1.5.2 Tatana a nga na tona timfanelo to koxa ku hlayisiwa ka vana eka manana wa vona. (1)
- 1.5.3 Mali yo hlayisa vana yi koxiwa ntsena loko vatswari va nga tshami emutini wun'we. (1)
- 1.5.4 A swi bohi ku lava muyimeri loko u lava ku koxa mali yo hlayisa vana. (1)
- 1.6 Buti wa wena u khomiwile hikwalaho ko arisa n'wana wa yena ku nghena xikolo. Hi ku landza mfanelo ya n'wana xana a swi fanerile leswaku a khomiwa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.7 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Vatswari va boheka ku vona leswaku vana va vona va kuma **swo miyeta nyoka** hi ndlela leyi faneleke. (2)
- 1.8 Hi xihi xiyimo lexi bohelelaka vakokwana leswaku va fanele ku hlayisa vatukulu va vona? (2)
- 1.9 Nyika xitshuriwa lexi nhlokomhaka leyi faneleke. (2)
- 1.10 Xana nawu wu endla yini loko tatana a nga pfumeli leswaku n'wana i wa yena? (2)
- 1.11 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'wini ya kwalomu ka 60 – 70. U nga onhi mongo wa xona.

Hi navela ku mi chumbutelanyana hi ta Thomas Mlambo, muhaxi wa ndhuma wa nongonoko wa ta mitlangu eka xitichi xa thelevhixini xa *SuperSport*. Thomas u dyondzile ririmi ra Xinghezi ku sungula a nga si dyondza ririmi leri a mameke rona ra Xizulu hikwalaho ko kurisiwa hi Valungu ku sukela loko a ha ri ntsongo. U ngenile xikolo eSalle Holy Cross College eVictory Park eGreensdie eJoni, ku sukela eka Giredi ya 1 ku fikela loko a pasa Giredi ya 12 hi 1994. Mana wa yena Daphene u hundzile emisaveni hi 2001. Loko Thomas a vutisiwile xivutiso lexi landzelaka hi muteki wa mahungu: 'Xana swi endlekise ku yini leswaku u va muhaxi eka thelevhixini ke?' Nhlamulo ya yena yi vile leyi: 'Hikwalaho ka vulolo. Loko ndzi endla tidyondzo ta mina ta Nawu eyunivhesiti, manana va ndzi hlohloterile ku tilavela ntirho wa nkarhinyana wa ku hela ka vhiki tanihileswi vanghana va mina na vona a va tirha. Hambileswi a ndzi tikarhata etidyondzweni ta mina, manana u vone ndzi loloha eka ku tirha hi mavoko ya mina, kutani a ndzi hlohlotella ku tikumelanyana swimalana hi ku tirha eku heleni ka vhiki rin'wana ni rin'wana. Hiloko ndzi sungula ku valanga maphephahungu lama ngi ma xavisiwa nkarhi ni nkarhi endhawini ya ka hina. A ndzi navela ku tikumela xintirhwana xo paketela nhundzu kumbe xo nyika vanhu swakudya ehodela. Xikan'wekan'we hiloko mahlo ya mina ya hlangana na xinavetsio eka phephahungu rin'wana lexi nge: "Ku laveka muhaxi wa ta mitlangu eka thelevhixini." Tanihi munhu la nga na ku tsakela eka ta mitlangu, (*a ndzi tshamela ku hlalela mitlangu eku heleni ka vhiki rin'wana ni rin'wana*), hiloko ndzi vona swi antswa ku tilavela ntirho lowu, tanihilaha a wu nga karharisi miri hikuva munhu a nga tirhisi ngopfu mavoko. A wu antswela wa ku paketela nhundzu na ku nyika vanhu swakudya. Hiloko ndzi tsala papila ra xikombelo xa ntirho lowu. Ndzi hetile tin'hweti ta tsevu ndza ha ngenela swikambelo na inthavhiyu hi va ka *SuperSport*. Endzhaku ka sweswo hiloko ndzi thoriwa ku va muhaxi wa ta mitlangu wo sungula wa Wantima laha Afrika-Dzonga eka xitichi lexi."

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka hi vukheta, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Etikweni ra Hosi Thambisa a ku ri ni wanuna. Wanuna loyi a a hluphekile swinene, kambe lexi nga n'wi vangela vusiwana i ku heleriwa hi ntirho eJoni. A a tirha kahle swinene efemeni ya ka Krost yo endla mabavhu. Kuteloko a ri exilungwini, a tikumela nsati kwale. Hi loyi munhu a rivalaka ndyangu hala kaya. Mikarhi ya Makhisimusi yi fika yi hundza, Magudufurayideyi na wona ya ta ya hundza. Munhu u chuvekile rihlampfu ekaya ka yena. U rivele swinon'wana leswi a swi boxeke, ntombi ya ka Bekimuzi yona yi humile embilwini ni le moyeni wa jaha ra Mhlengwe. N'wana wa vanhu a ri n'wi xele kambirhi hikwalaho ko nyenyiwa. Thawula u hetile malembe yo hlaya swinene a nga ha vuyi ekaya. Xitsonga na ku xi vulavula a a nga ha xi vulavuli. Hi twa lava va pfaka va n'wi vona kwale xilungwini leswaku se wo 'khuluma' kunene. Ku fike nkarhi wun'wana laha feme ya Krost yi nga pfala. Vatirhi va nyikiwile mapeni ya vona. Loko Thawula a kumile mapeni ya yena, u lo tshama hansi na nsati wakwe wa le xilungwini va fayetela mali hinkwayo yi ku bi! Hala kaya vusiwana a byi dlaya "n'wa-Bekimuzi na vana. A va etlela va hlaya tinyeleti vusiku byo tala.

Loko mali ya Thawula yi herile, hi loyi nsati lowa le xilungwini a sungulaka ku jikela Thawula. Thawula a hlongoriwa endlwini leyi a yi kuriseke a tlhela a yi tata hi vhanichara leyo durha hi timali ta yena. U sungurile ku etlela etiphayiphini, a pfumala na xo hoxa enon'weni. Hambiswiritano, ndlala a yi n'wi dlayanga hikuva anakeni vanhu va ntwelavusiwana a va pfumaleki. Maxaka ya yena lawa a ya hamba ya n'wi koka hi tindleve a nga ma twi, ya n'wi hlengerile mali ya thikiti ra bazi, ya n'wi komba ndlela yo ya etikweni ra ka Thambisa, hikuva a a ta kala a dlawa hi vafana va Joni. Thawula u tile a ta fika hi bazi ra ka Mosmat hi nkarhi wa ndzhenga. Ndlela yo ya emutini u lo vutisela kunene. Vana va yena na vona a va nga ha n'wi tivi, na yena n'wini a a nga ha va tivi. Muchono a wu vuyile wu lo goo, ku vula ka nkuku loko wu ringa. N'wa-Bekimuzi a nga felangi nuna wa yena mona, u n'wi amukerile hi mandla mambirhi. Thawula a a tshama a ri ni tingana hi masiku wonge u lo boleriwa hi mbewu ya ndlala.

Saka ra mugayu a ku hamba ku koka mukhegula N'wa-Xipikiri, yena mana wa Thawula ku banga manyala ya n'wana wakwe. Thawula u yile a tolovela hanyelo ra yena ra vusiwana. Leswi swi endlile leswaku na mano ya yena ya vuya, a kala a ehleketa ku kombela mapeni eka mukhegula leswaku a tisungulela bindzu. Mukhegula u bohekile ku wu chuncha nkhamu. Ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we; Thawula wa vanhu u sungurile ku xavisa mihandzu yo fana na malamula, mabanana na maperekisi. Bindzu leri ri antswisile xiyimo xa Thawula na muti wakwe. Xibindzwana xa Thawula xo ya xi ndlandlamuka, a xavisa na matsavu yo tanihi matamatisi, tinyala na man'wana lamo tala. Hi loyi Thawula a xavaka vhene ya Toyota ya khale eka n'wamapurasi un'wana. Namuntlha hi vulavula Thawula u le kule hi bindzu ra yena. U na vhengele na buchara. Loko u lava ku hambana na Thawula n'wi tsundzuxi hi ta Joni, a nga ha lavi ku twa nchumu, u kolwe hi yo oxa.

- 3.1 Vumba xivulwa hi rin'wana ni rin'wana ra marito lama tikisiweke lama nga eka swivulwa leswi landzelaka, kambe ri nyika nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa:
- 3.1.1 Hi loyi munhu a rivalaka ndyangu **hala** kaya. (2)
- 3.1.2 A a ta **kala** a dlawa hi vafana va Joni. (2)
- 3.2 Nyika tinhlamuselo ta swivulavulelo leswi tikisiweke eka swivulwa leswi landzelaka:
- 3.2.1 Magudufurayideyi na wona ya ta ya hundza, munhu u chuvekile rihlampfu ekaya ka yena. (2)
- 3.2.2 N'wa-Bekimuzi na vana a va etlela va hlaya tinyeleti. (2)
- 3.3 Tsala rito rin'we ematshan'weni ya xin'wana na xin'wana xa swivulwa leswi landzelaka:
- 3.3.1 Munhu la heteke malembe yo tala swinene exilungwini a nga vuyi ekaya. (2)
- 3.3.2 Munhu loyi a nga ni mavhengele. (2)
- 3.4 Xiya xivulwa lexi landzelaka, kutani u xi yisa eka tlhelo ra nandzulo:
U rivele na swinon'wana leswi a swi boxeke. (2)
- 3.5 Nyika rito-fularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
N'wana wa vanhu a ri n'wi xeke kambirhi hikwalaho ko nyenyiwa. (1)
- 3.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu nga hundza:
Thawula a sungula ku etlela etiphayiphini. (2)
- 3.7 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi marito lama nga endzeni ka swiangi:
Saka ra mugayo a ku hamba ku koka mana wa Thawula.
(Mana wa ...)
- 3.8 Yisa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka eka **ntsongahato**:
Va hlengerile Thawula **mali** ya thikithi ra bazi. (1)
- 3.9 Xana xivuriso lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka u nga xi tirhisa loko swi te yini:
Ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we; Thawula wa vanhu u sungurile ku xavisa mihandzu. (2)
- 3.10 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u **xi tsala xi nga ha ri eka ntsongahato**:
Xibindzwana xa Thawula xo ya xi ndlandlamuka. (2)

- 3.11 Tsala **mavizweni** wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka. Tsala ntsena nomboro ya xivutiso ni nhlamulo ya wena:
Emutini wa Thawula ku sungula ku nyuka. (1)
- 3.12 Nyika rimbewu ro hambana na leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
U n'wi amukerile tanihi **nuna** wa yena. (1)
- 3.13 Yisa xivulwa lexi landzelaka **evunyingini**:
Muchono a wu vuyile wu lo goo, ku vula ka nkuku loko wu ringa. (2)
- 3.14 Vula leswaku riencisi **bi**, ri nyika nhlamuselo yihi eka xivulwa lexi landzelaka:
Loko Thawula a kumile mapeni ya yena, u lo tshama hansi na nsati wakwe wa le xilungwini va fayetela mali hinkwayo yi ku **bi!** (2)
[30]

XIVUTISO XA 4

Xiya xinavetiso lexi landzelaka laha hansi, ivi u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

KUNENE LOWU I MOVHA WA MANYUNYU !**BMW**

Titwise **vunandzi** byo khandziya no chayela BMW. Phela loko u nga si tshama u yi khandziya, swo fana na loko u nga si tshama u khandziya movha. Phela vamaki va yona va tinyikile nkarhi swinene. Va yi makile va swi lavile BMW. Leyi BMW yi vumbekile yi tlhela yi yimeka. Na wena wa swi vona a swi kali swi lava ku byeriwa. **Endzeni** kona a ha ha vuli. Yi na switulu swa masofa yo vempfama no tiya, naswona mabandi ya wona ya olova ku boha wona. Hi tlhelo yi na rhadiyo leyi tlangaka na *CD*, yi thandlekela hi rhadiyothepi, yi tlhela yi ku xititimetamoya wa twa! Loko swi ta eka **rivilo** BMW ya wu tsemelela mpfhuka heyi! A ndzi tshembi leswaku wu kona movha lowu wu nga wu vonaka ntlangu. Rivilo ri helela eka 280 km/h. **Vusirheleli** i bya xiyimo xa le henhla swinene. Ku tiya ka yona! Hi ri a hi ku tiya koloko ko va ku ala. Tiyelo ra nsimbi na zenge leswi endleke movha lowu ra hlamarisa. Hi tlhelo **'BM'** yi na bege leyi tataka moya loko munhu o tshuka a humeleriwa hi nghozi. Loko swi ta eka **matirhiselo ya petirolo** kona, ya tirheka. Yi tirhisa *unleaded* naswona hambu u ba rivilo, petirolo yo tshwa hi rivilo lerinene. Xana hi wihi movha lowu u nga wu pimanisaka na lowu? Loko hi ku movha hi vula lowu!

- 4.1 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku xinavetiso lexi xi na mboyamela-tlhelo-rin'we. (2)
- 4.2 Hi ku vona ka wena, hi wihi ntirho wa marito lama nga eka xinavetiso lama nge: **'Xana hi wihi movha lowu u nga wu pimanisaka na lowu?'** (2)
- 4.3 Hlamusela nkucetelo lowu marito lawa ya wu endlaka eka vahlayi va xinavetiso lexi: **"Loko hi ku movha hi vula lowu!"** (2)
- 4.4 Xana hikwalaho ka yini vanavetisi va vekeerile xifaniso xa movha lowu navetisiwaka eka xinavetiso? (2)
- 4.5 Xana muteki wa xifaniso lexi a a ri eka mpfhuka wihi loko a xi teka? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40****NTSENGO WA TIMARAKA: 80**